

- ³⁰ А.Б. Михайло Грушевський. З приводу 60-ліття уродин і 40-літнього ювілею наукової і громадянської діяльності // Рада. – 1926. – Ч. 71 (91). – С. 1.
- ³¹ Там само. – С. 2.
- ³² Дорошенко Вол. Михайло Грушевський // Народня Просвіта. – Львів, 1926. – Ч. 5–8. – С. 121–123.
- ³³ Кордуба М. Академик Михайло Грушевський як історик (з нагоди ювілею) // ЛНВ. – 1926. – Т. 91. – С. 347–348.
- ³⁴ Там само. – С. 356.
- ³⁵ І.Б. (Борицак І.) Михайло Сергієвич Грушевський (1866–1926) // Українські вісти. – Париж, 1926. – №. 11. – С. 1.
- ³⁶ Мозалевський Іван. Ідеолог відродження Української графіки. Академик проф. Мих. Грушевський // Українські вісти. – Париж, 1926. – №. 11. – С. 3.
- ³⁷ Роман В. Рабська психика // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 50. – С. 12. Див. також: Чикал-бей. Замість привітання на ювілей (Фельетон) // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 48. – С. 8–9.
- ³⁸ Замість відповіді «Тризубові» на його «привітання» М.Грушевському // Українські вісти. – Париж, 1926. – №. 12. – С. 3.
- ³⁹ Н.Г. На сковороді // Нова Україна. – Прага, 1926. – Жовтень. – С. 70–71.
- ⁴⁰ Bidlo J. Michajlo Hruševskij // Prager Presse. – № 267. – S. 5.
- ⁴¹ Ibid.
- ⁴² Ibid.
- ⁴³ Tichý F. Michajlo Hruševskýj // Slovanský Přehled. – Praha, 1926. – Ročník XVIII. – S. 643.
- ⁴⁴ Ibid. – S. 645.
- ⁴⁵ Le Secrétaire la Rédaction. Chronique: informations // Revue des Études Slaves. – Paris, 1926. – Tome sixieme. – P. 164.
- ⁴⁶ E. G. L. (Ettore Lo Gatto) Michajlo Hruševskýj // Rivista di letteratura slave. – Roma, 1926. – Anno primo. – P. 510.
- ⁴⁷ Ibid.
- ⁴⁸ Витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП (б) У про ювілей М.Грушевського. – С. 86.
- ⁴⁹ Любченко П. Старі теорії й нові помилки // Життя й революція. – 1926. – № 12. – С. 75–88.
- ⁵⁰ Пристайко В., Шаповал Ю. Вказ. праця. – С. 49–50.

The characteristics of Mykhailo Hrushevs'ky's vital and creative way which had resounded in the context of the celebrating of his jubilee in 1926 year have been generalized in the article. The political ideological motivations of the part of the expressed notes have been revealed. The conclusion about the weight of the scientist's authority in the social and cultural life of that time has been made.

В.В.Ткаченко*

ПИТАННЯ МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921–1939 рр.)

У статті розглядаються засади, на яких здійснювалося матеріально-побутове забезпечення українських учених у період від встановлення радянської влади в Україні і до початку Другої світової війни. Висвітлюються найбільш показові аспекти, пов'язані з соціально-економічним становищем та рівнем життя науковців.

Загальновідомим є той сумний факт, що матеріально-фінансове забезпечення сучасної української науки (як, власне, і фінансування закладів культури, освіти, охорони здоров'я сфери і т. ін.) здійснюється державою далеко не на

* Ткаченко Володимир Володимирович – канд. іст. наук, професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова (Київ).

належному рівні. Вихор буремних змін, що охопив усі сторони життя незалежної України, поставив українських науковців у досить складне становище. Для певної частини вчених – ініціативних та заповзятливих – з'явилися нові можливості, переважно пов'язані із закордонними контактами, отриманням ґрантів, безперешкодною комунікацією із колегами з будь-яких країн, можливістю вільно обирати будь-яку тему дослідження (у тому числі в галузі суспільно-гуманітарних наук) тощо. Але переважна більшість науковців, праця і соціальне становище яких визначається загальним станом і рівнем розвитку науки, потерпає від перманентного занепаду, що переживає протягом останніх десятиліть вітчизняна наука.

Сучасний стан речей часто порівнюють із радянським періодом, причому не на користь першого. На наш погляд, такі порівняння дуже часто не цілком коректні, часто вони не ґрунтуються на ретельному вивченні фактичного стану справ у СРСР, залишаючи поза увагою докорінно важливі питання про незадовільний стан громадянської і академічної свободи, без чого взагалі не можна вести розмову про повноцінний розвиток науки. Між тим, треба відповісти і на пряме запитання: яким саме чином та за якими принципами забезпечувалася наука і науковці за радянських часів?

До питання матеріально-побутового забезпечення українських учених звертається ще Н.Полонська-Василенко у своїй праці «Українська Академія наук». При цьому її робота є не тільки дослідженням, а й цінним джерелом із вивчення даної проблематики¹.

Історіографія радянських часів пропонує досить чисельні праці з історії радянської та української інтелігенції. Типовими прикладами можуть слугувати «Інтелігенція радянської України в період побудови основ соціалізму» Л.Ткачової та «Интеллигенция Советской Украины», підготовлена колективом авторів².

Тоді ж видавалися чисельні збірки документів з історії науки та академічних установ. Матеріали, що увійшли до складу цих збірок, відображають у тому числі й державну політику щодо матеріального забезпечення наукових установ і вчених³.

У змістовній праці Г.Касьянова «Українська інтелігенція 1920-х-30-х років: соціальний портрет та історична доля» досліджується державна політика у цій сфері та цілком природно приділяється велика увага державному підходу щодо оплати праці та задоволенню побутових потреб учених⁴.

Відповідні питання побуту українського студентства розглядаються в статті А.Парфиненко «Штрихи к социальному портрету украинского студента 1920-х годов»⁵.

Російські вчені М.Ярошевський та М.Сорокіна багато уваги приділили саме державній політиці та фінансуванню науки, як інструменту такої політики⁶.

За часів незалежності не припинилася публікація нових документів. Наприклад, багатий матеріал зібраний у праці «Історія Національної Академії наук»⁷.

Оскільки питання про загальний стан фінансування науки є занадто широким, ми обмежимося дослідженням найбільш показових аспектів, пов'язаних із соціально-економічним становищем та рівнем життя науковців. Метою запропонованої статті є розгляд засад, на яких здійснювалося матеріально-побутове забезпечення українських науковців у період від встановлення радянської влади в Україні і до початку Другої світової війни.

Джерелами дослідження слугували архівні матеріали, а також документи, надруковані у тематичних збірках.

Перша світова війна, революція та громадянська війна несли за собою, окрім політичних, ще й соціальні та матеріальні потрясіння. Реальністю стало масове зубожіння населення на тлі руйнації соціальних інститутів та засадничих економічних підвалин життя. Від цих негараздів потерпали усі стани і верстви населення. Науковці тут не були винятком. Ішлося далеко не про добробут

та гідне існування, а скоріше про фізичне виживання і навіть існування наукової еліти як такої.

За таких умов радянське керівництво з перших днів своєї діяльності як правлячої політичної сили повинно було визнати і негайно розпочати вирішення цієї складної проблеми.

23 грудня 1919 р. був прийнятий декрет РНК РСФРР «Про покращення становища наукових спеціалістів». Його метою дуже прагматично визначалося збереження наукових сил, необхідних для соціалістичного будівництва. У відповідності з цим документом науковцям надавалося посилене продуктове постачання, спеціалісти звільнялися від повинностей, що не мали відношення до роду їхньої діяльності. У згаданому декреті також йшлося про створення необхідних для науковців житлових умов. Дія цього декрету, щоправда, поширювалася тільки на видатних учених⁸.

Декретом РНК від 10 листопада 1921 р. була створена Центральна Комісія з покращення побуту вчених. До складу цього органу увійшли видатні представники російської науки та культури, такі, як М.Горький, С.Ольденбург, О.Ферсман та інші. Комісія повинна була займатися практичним утіленням вищезгаданого декрету в життя, виробляти пропозиції щодо нових декретів у науковій сфері, здійснювати експертизу державних рішень у галузі наукового будівництва та користуватися правом безпосередньо звертатися до представників влади. Фінансувався цей орган Комісаріатом народної освіти⁹.

Наступним кроком було створення вже Центральної Комісії з покращення побуту вчених та її місцевих органів (місцевих комісій), які у 1921–1922 рр. функціонували майже в усіх університетських містах СРСР¹⁰.

З остаточним встановленням радянської влади в Україні усі згадані рішення та заходи були розповсюджені і на її територію. Так, 31 серпня 1920 р. РНК УСРР прийняв свій декрет про поліпшення становища вчених, спеціалістів і заслужених працівників науки і мистецтва. За змістом він повністю дублював вищезгадуваний. Протягом 1921–1922 рр. положення декрету були персоніфіковані. РНК встановив персональні пайки для Д.І.Багалія, Д.І.Яворницького, П.А.Тутківського, А.Ю.Кримського, В.П.Єрмакова, П.І.Кравцова, Г.К.Суслова, Д.О.Граве, М.І.Кларка. Усі зазначені особи звільнялися від податків, несення трудової повинності, ущільнення житла¹¹.

30 серпня 1921 р. виходить нова постанова РНК України, згідно з якою пайками повинні були забезпечуватись усі вчені, що перебували на обліку головного управління професійної освіти УСРР. Особлива увага приділялася припиненню реквізицій майна та житлових ущільнень, хоча останнє все ж таки дозволялося у разі державної необхідності. Слід зазначити, що місцева влада широко користувалася цією можливістю, чим майже звела нанівець дію постанови¹².

У жовтні 1921 р. було затверджене положення про створення Всеукраїнського комітету сприяння вченим (ВУКСВ), почесним головою якого було обрано відомого письменника-демократа В.Г.Короленка. До комітету увійшли представники Наркомзему, Наркомпроду і Наркомпросу, а також деякі діячі науки. Представництва цієї установи були відкриті у 12 містах республіки. Комітет займався пошуком коштів для забезпечення вченим хоча б мінімального прожиткового рівня¹³. Доречно зазначити, що обсяг середнього академпайка був досить обмеженим, дорівнюючи приблизно третині рівня пайка 1913 р.

У цілому на початку двадцятих років ситуація з матеріальним забезпеченням науковців починає дещо покращуватися. Із 1923 р. ліквідується пайкова форма оплати і вводиться грошова, хоча й досить повільно все ж таки зростає зарплатня.

Незважаючи на це, становище науковців продовжує залишатися доволі складним. Серйозні фінансові та бюрократичні перешкоди показово відбиває

лист академіка А.Ю.Кримського до С.О.Сфремова про своє клопотання щодо збільшення штатів ВУАН у 1924 р.

Так, учений повідомляє, що його зустріли в Харкові «як краще не можна», але раз у раз казали, що грошей немає. Утім, оскільки він (А.Ю.Кримський) приїхав до Харкова та є «єдиною людиною в Академії, з якою можна говорити з повною довірою», то й гроші знайдуться. Але коли справа була вже майже погоджена, до Харкова приїхав О.Ю.Гермайзе з офіційним запитом від імені місцевому з того ж самого питання. Після цього ситуація погіршилася, як пише А.Ю.Кримський, «до найгіршої міри». На офіційний жорсткий запит Наркомпрос зайняв непохитну позицію і відмовився розглядати це питання. Нарешті, А.Ю.Кримський пише, що сподівається вирішити із місцевими «воротилами» принаймні питання поточної зарплатні «якщо якийсь ідіот із приїзжих не полізе самостійно в Наркомпрос і знов не попсує всю музику»¹⁴.

На цей час гостро стояло питання уніфікації заробітної плати, оскільки вона дуже сильно відрізнялася у різних установах, галузях та навіть окремих містах. Для цього всіх наукових працівників розділили на 5 категорій. Усього на 1925 р. – 3362 наукових працівника, із них 3 тисячі – у вищих навчальних закладах і науково дослідних кафедрах ВНЗ, 150 в Академії наук, а решта – в інших дослідних установах. До найвищої п'ятої категорії увійшли вчені зі світовим ім'ям, до четвертої – вчені всесоюзного значення, третя та друга включала професорів та викладачів вищої кваліфікації. Перша складалася з молодих учених-«початківців». Існувала й шоста категорія (нульова), яка складалася з викладачів та аспірантів, які взагалі не мали наукової кваліфікації. Вища норма – 200 руб., середня зарплатня професора – 152 руб., наукових працівників – 95 руб., асистентів – 88 руб.¹⁵

Особливо важким було становище майбутніх науковців – українського студентства. На початку 1923/24 навчального року тільки 23,4% харківських студентів отримували підтримку з боку своїх родин, 50% вели напівголодне існування, 17,6% взагалі буквально голодували. У вогких помешканнях жили 38,7%, нормального житла не мали 68% студентів. Житлові умови були дуже важкими: «По кімнатах, коридорах, вбиральнях, у дворі – антисанітарія. Крім ізолятора, ніяких кімнат немає. Цілий корпус (близько 40 кімнат) зайнятий військовою частиною. ... Центральне опалення не працює. Двір без зелені та виходить на річку Лопань, відому своїм зловонієм. Треба зазначити, що чимало студентів розміщені в нижньому поверсі – у колишніх магазинах – цілковито вологих підвалах»¹⁶.

Ми бачимо, що на початку 20-х років життя українських учених, як і взагалі української інтелігенції, було вкрай важким. Не вистачало буквально всього, ніде було жити. Значна частина більшовиків розглядала інтелігенцію як ворожо налаштований прошарок (що частково відповідало дійсності) та виступала за її переслідування, арешти, експропріацію майна тощо.

За таких умов найвище більшовицьке керівництво країни проявило певне розуміння того, наскільки необхідна сучасній державі наука та науковці. Саме таке розуміння, і, перш за все, в особі В.І.Леніна відобразилося насамперед у загальній тенденції якнайширшого використання на науковому «фронті» досвіду залучення так званих «спеців» до співробітництва у лавах Червоної армії. Водночас засуджувалося «спецеїдство» – необґрунтоване переслідування спеціалістів: «Луначарський та Покровський не вміють ловити своїх спеців і, сердячись на себе, зривають серце на всіх даремно»¹⁷.

Одним із головних чинників залучення вчених до праці став матеріальний. Як ми бачимо, було проведено цілу низку заходів, із метою допомоги науковцям. Частина з них не повністю досягла мети через нерозуміння та відвертий спротив місцевих партійних та владних осередків. Крім того, слід зазначити, що

було зроблено далеко не усе можливе в цьому напрямку. Але навіть за згаданих умов влада все ж таки не кинула науку зовсім напризволяще, у цілому доклавши багато зусиль для забезпечення виживання вчених та їх родин та подальшого залучення їх на свій бік.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років наука почала фінансуватися набагато краще. Зростала й зарплата вчених, але далеко не бажаними темпами. Як пише Н.Полонська-Василенко: «На тлі величезного розростання Академії притягають увагу неспівмірні цьому розростанню матеріальні умови її наукових співробітників усіх рангів. Починаючи від нижчих – лаборантів, асистентів, бібліотечних службовців, – і закінчуючи академіками»¹⁸.

У звідомленні ВУАН за 1926 р. ідеться про наступне: «Зарплата академіків зросла за рік зі 147 до 180 руб., але професорам вищих шкіл зарплата була підвищена ще позаторік, а академіки Всесоюзнаї АН отримують 250 руб. Що ж до інших працівників Академії, то їх становище не покращилось і вони продовжують отримувати 65 руб., у той час, як учителі третього ступеню отримують 110 руб.»¹⁹

Галузева наука також була забезпечена краще, ніж академічна. Так, академік Сімінський наступним чином висловлювався про недоліки оплати праці ВУАН: «Наукові працівники академії отримують близько половини того, що отримують відповідні працівники інших галузевих інститутів. Платня майже половинна. Обслуговування матеріальне, господарське гірше, ніж у інших, а за статутом це повинно бути інакше. Тут може бути таке запитання – чому в таких поганих умовах матеріальних і інших, академія зросла і дістала таких наслідків. Це можна віднести до героїзму самих працівників, але це потрібно використати, бо це може вивітриться. Треба покращити матеріальне становище працівників перш за все платнею, дорівнюючи її до платні, яку мають відповідальні працівники та інші працівники науково-дослідних установ»²⁰. Сам академік за своєю основною роботою одержував 325 руб., а за консультаційну працю в Інституті споруд (на яку він витрачав дві години через день) одержував 500 руб. на місяць²¹.

Для того, щоб якимось згладити таке незадоволення, 27 квітня 1932 р. Г.Петровський запропонував ЦК КП(б)У такі заходи: «... вважаю за потрібне довести зарплату академікам та науковим працівникам у другій половині 1932 р. до рівня Всесоюзнаї академії наук. Треба також прикріпити академіків до кращих розподільників, які вже у нас є. Прохання надати додаткові асигнування на поширення наукової роботи, на будівництво інститутів тощо – треба також максимально задовольнити, доручивши РНК докладно розглянути вимоги ВУАН, та остаточно постановити розмір асигнувань. Ці, порівняно до тих завдань, що ми ставимо перед академією, невеликі витрати стануть стимулом до більш енергійної роботи наукових сил, які має академія й утворюють умови для більш широкої продуктивної їхньої праці на користь соціалістичного господарства»²².

Але ці ж проблеми залишилися і у 1936 р., коли була прийнята наступна постанова ЦК КП(б)У: «Система зарплати, що існує, не стимулює наукову роботу працівників. Оплата проводиться поза залежністю від наукової кваліфікації наукових співробітників, виконання тем і якості виконання. В інституті біохімії молодші наукові співробітники отримують по 250 руб. щомісячно, в інституті електрозварювання по 350 руб. Значна частина наукових працівників поза академією отримує більше, ніж в Академії. Наприклад, старші наукові співробітники інституту біохімії: Ельбаум в Академії отримує 350 крб, поза – 600, Колдаєв в Академії – 400, поза Академією – 600. Повна зрівнялівка існує в оплаті праці авторів видавництва. Поза кваліфікацією всі працівники отримують по 150 руб. за друкований аркуш у журналі і 200 за друкований аркуш книжки»²³.

У 1937 р. А.Асаткін пише доповідну записку Косіору С.В., Постишеву П.П., Попову М.М., Любченку П.П. «Про роботу інституту економіки АН УСРР»: «Серед наукових співробітників інституту до останнього часу існувало сумісництво, що було широко поширеним: одні читали лекції в різних школах-вишах і середніх; інші – співробітничали в редакціях і т. ін. У гонитві за заробітками наукові співробітники і навіть аспіранти дуже мало проявляли інтересу до роботи в Інституті, а деякі навіть зовсім не цікавилися роботою в Інституті, а лише рахувалися у складі його співробітників і отримували ні за що зарплату. Безперечно, ніяких постанов і дозволів на сумісницьку роботу співробітники інституту не мали і не добивалися». Далі він пише: «Слід, однак зазначити, що в числі причин, що штовхають на сумісництво, чимале значення мала і має дуже низька і зрівняльна зарплата наукових співробітників та аспірантів інститутів АН УСРР. Відомо, що щодо наукових співробітників АН СРСР із 1937 р. або з кінця 1936 р. застосовуються нові, удвічі-утричі вищі проти старих, ставки заробітної плати. Щодо наукових співробітників АН УСРР закон про нові ставки ще не приймався і невідомо, коли буде застосовано. Між тим, залишення зарплати наукових співробітників АН УСРР у старій якості і вигляді не може забезпечити нормальних умов існування і побуту наукових співробітників АН УСРР взагалі і даного інституту зокрема»²⁴.

Наукові працівники Науково-дослідного інституту географії і картографії на чолі з академіком Опоковим у листі до секретаря ЦК КП(б)У Косіора С.В. пишуть про таке: «Ще сумніша справа з оплатою співробітників інституту: за розпорядженням НКО старший науковий співробітник отримує зарплату в 250 руб., а молодший науковий співробітник 200 руб., і справа доходить до курйозів. Наприклад, аспірант інституту отримує стипендію в 250 руб., а після закінчення аспірантури, його Наркомпрос зараховує молодшим науковим співробітником і переводить на ставку (затверджена НКО) 200 руб. Звідси повальна втеча з інституту аспірантів, які закінчили аспірантуру, вони йдуть куди завгодно, але тільки не на наукову роботу, яка їм не забезпечує прожиткового мінімуму. У кращому випадку, вони змушені суміщати в інших закладах. У той же час у споріднених науково-дослідних інститутах географії Ленінграду і Москви пересічний науковий співробітник отримує 450 руб.»²⁵

Просили зрівняти зарплатню працівників українських та загальносоюзних наукових установ і у доповідній записці Президії Академії наук про стан Академії за 1936 р.: «Закінчуючи свою доповідь, Президія Академії наук звертається до ЦК КП(б)У з таким проханням: збільшити ставки працівникам академії відповідно до ставок працівників АН СРСР з 1 січня ц. р. Стипендії аспірантів-докторантів АН дорівнювати щодо розміру до стипендій аспірантів-докторантів Академії наук Союзу РСР»²⁶.

Протягом усього міжвоєнного періоду особливо важкою була ситуація з житлом для вчених. У доповідному листі до секретаря ЦК КП(б)У «Про науково-дослідні інститути суспільних наук АН УРСР» ішлося про те, що відсутність осель для наукових співробітників і аспірантів робить неможливим запрошення й укомплектування інститутів необхідними кадрами наукових співробітників²⁷.

У 1936 р. Академії наук УРСР у житловому будівництві було взагалі відмовлено, через що на випадок обрання нових академіків їх неможливо було б забезпечити квартирами. У доповідній записці про стан АН констатувалося, що житлові умови більшості працівників Академії погані. Академія просила: «Для забезпечення житловою площею аспірантів відвести в цьому році принаймні 30 кімнат із фондів міськради. Після побудови нового хімічного інституту Академії наук сучасний будинок інституту хімії пристосувати під гуртожиток аспірантів. Забезпечити міськраді упродовж цього року квартирами новообраних академіків за рахунок 15% фонду в нових будинках, разом 10 квартир по 3–4 кімнати. Роз-

почати вже навесні цього року будівництво житлового будинку Академії наук на 40 квартир на призначеному для цього місці по бульвару Шевченка, вартістю 2,5 млн. руб. Протягом 1937–1938 рр. збудувати для академії 60 квартир»²⁸.

У постанові ЦК КП(б)У щодо АН за 1936 р. можна зустріти такі рядки: «Гостро стоїть питання з квартирами для наукових працівників. 88 наукових працівників із родинами живуть у тяжких житлових умовах. Родина старшого наукового співробітника Рождественського (3 особи) проживає в такій тісній кімнатці, що вимушена спати на одному ліжку. Науковий співробітник Крайовий живе в чердачному приміщенні без днівного освітлення. Науковий співробітник Лукашевич живе в темній прохідній кімнаті, а його дружина змушена знімати кут у знайомих»²⁹.

Показовою є ситуація, що склалася із житлом для аспірантів в Українському інституті марксизму–ленінізму, викладена у листі до секретаріату ЦК КП(б)У: «На 1929/30 р. передбачається прийняти до Інституту аспірантів 120 осіб – цю кількість затвердив Агітпроп ЦК. Вільної площі, де можна було б розмістити цих товаришів, Інститут не має. Стан обох будинків, які має Інститут такий: на Пушкінському в'їзді із загальної площі 964 кв.м 69% зайнято аспірантами і 31% – сторонніми мешканцями. Як наслідок того, що після закінчення Інституту більшість аспірантів залишається в Харкові і не звільнює свого помешкання щороку відсоток площі, зайнятої аспірантами цього року, зменшиться до 42% і через два роки в цьому будинку зовсім не буде житла. На вул. Садово-Куліковській із загальною площею 1229 кв.м 74% зайнято аспірантами і 26% сторонніми. Таке становище змушує правління Інституту звернутися до секретаріату ЦК КП(б)У із проханням допомогти Інституту отримати через відповідні установи влітку цього року житлової площі на 120 аспірантів...»³⁰.

Н.Д.Полонська-Василенко наводить просто жахливі рядки спогадів І.Розгона: «15 грудня 1929 р. – Д.Заболотний помер у розквіті творчих сил. До того багато спричинили матеріальні умови, в яких він опинився переїхавши до Києва. Автор цих рядків мав першу аудієнцію з Д.Заболотним у лютому 1929 р. і застав його в таких умовах: велика холодна зала в будинку, де містилася Президія УАН на Володимирській вулиці. У кутку цієї зали на залізному солдатському ліжку лежав хворий Президент УАН. Його одяг висів на єдиному стільці, що стояв біля ліжка, отже ні я, ні професор П.Кучеренко, що мене представляв Д.Заболотному, навіть не мали на чому сісти і мусили стояти... Можна собі уявити, які він мав інші побутові умови, не кажучи про моральний стан, коли в найбільшому українському центрі ...не знайшлося звичайного житлового приміщення для президента УАН і він мусив мешкати в непристосованій залі, поки не закінчиться будівництво інституту, де передбачена для нього квартира»³¹.

Звичайно, спроби подолати житловий голод постійно робились. У 1924 р. було розпочато будівництво двох кооперативних будинків для АН. Один – на Пушкінській вулиці –було закінчено у 1927 р., а будівництво другого – на Лютеранській – затягувалося. Ціни на будівельні матеріали та роботу будівельників постійно зростали, що вимагало додаткових внесків. Але по закінченню будівництва квартири були розподілені переважно серед комуністів. Остаточно справа з будинком закінчилась у 1936 р. із ліквідацією усіх кооперативів – тепер кожен мав право лише на площу, обсяг якої було офіційно зафіксовано. Внески повернули вкладникам, але вони вже значною мірою знецінились³².

У 1932 р. відповідно до Постанови РНК СРСР у Харкові розпочато будівництво будинку на 300 квартир, у Дніпропетровську 2-х, а в Києві та Харкові по 3 будинки на 100 квартир, в Одесі та Сталіно по одному будинку також на 100 квартир. У Горлівці, Луганську та Макіївці по одному будинку на 50 квартир кожний³³.

Утім, слід констатувати, що спроби задовольнити житлову проблему до повного успіху так і не призвели. Не були вирішені й питання гідної оплати праці.

Підвищення зарплатні постійно відставало від потреб. Ось як Н.Полонська-Василенко порівнює матеріально-побутове забезпечення науковців на початку двадцятих та на початку сорокових років: «Порівнюючи із початком 20-х загальний «образ» науковця мало змінився: старий одяг, старе взуття – кидалися в очі «свіжій» людині. Мало кого вражало, що відряджаючи академіка А.Ю.Кримського до Львова у 1940 р. уряд звелів обмундирувати його у «закритих партійних розподільниках». Навпаки, приїжджі зі Львова завжди справляли велике враження своєю елегантністю, свіжістю костюмів. І це різко виділяло їх на загальному похмурому тлі місцевих учених. На початку 1920-х це було природньо. Але неприроднім було бачити у 1939–1941 рр. коли Київ став столицею УРСР і коли на утримання АН видавались десятки мільонів карбованців»³⁴.

Зарплата професорсько-викладацького складу номінально нараховувалася, але її купівельна спроможність в умовах згортання торгівлі продовольчими товарами на ринках у 1930–1933 рр. виявилася символічною. Оклад професора 17 розряду становив у 1923/24 р. – 43 руб., у 1924/25 р. – 66 руб., а академіка п'ятого розряду – 1200–1800 руб.; четвертого – 1000 руб., третього – 700 руб., другого – 425 руб., першого – 300 руб. Наприкінці 20-х рр., враховуючи погодинне навантаження, професор 1-ої категорії мав оклад 200 руб., а викладач – 154 руб. У 30-х рр. ставки виросли, але змінилися і ціни та соціально-економічна ситуація. Так, директор Інституту червоної професури мав оклад 280 руб., завідувач відділу також 280 руб., старший науковий співробітник – 250 руб. У 1937 р. (коли внаслідок кількох хвиль репресій кількість професури і провідних науковців істотно зменшилася) держава встановила нові посадові оклади: професора та завідувача кафедри з науковим ступенем – 1100–1500 руб., професора кафедри 1000–1300 руб., доцента – 800–1000 руб. Держава переглядала ставки, але одночасно стрімко зростали ціни, а отриманих грошей ледь вистачало на основні життєві потреби науковців та членів їхньої родини.

Досить часто матеріальне забезпечення слугувало й безпосередньо для залучення конкретних учених на владний бік та для створення позитивного іміджу влади на міжнародній арені. Це стосується створення особливого режиму для видатних учених зі світовим ім'ям. Так, наприклад, була видана окрема постанова РНК про надання пільг видатному науковцю І.Павлову, не дивлячись на те, що вчений не тільки не підтримував, а й різко засуджував більшовиків: «У перші роки революції багато хто з поважних професорів лицемірно клялися у відданості та вірності новому більшовицькому режимові. Мені було нудно це бачити й чути, бо я не вірив у їхню відвертість. Я тоді написав Леніну: «Я не спеціаліст і не вірю в ваш небезпечний соціальний експеримент». І що ж ви думаєте? Ленін правильно оцінив мою прямоту і тривогу за долю вітчизни і не тільки не зробив нічого поганого мені, але, навпаки, віддав розпорядження покращити умови мого життя і праці, що і було швидко зроблено в ті важкі для всієї країни дні»³⁵.

Окремий режим життя та праці був створений для В.І.Вернадського. Із січня 1937 р. Вернадського включили до складу 12 академіків, які отримували 3000 руб. на місяць. Після переїзду до Москви йому дали нову квартиру на Арбаті, у якій був прямий телефонний канал із Прагою, де жила донька вченого, а згодом і з Америкою, де перебував син. За спробу обмежити доступ вченого до закордонної літератури шеф Главліту Інгупов отримав сувору догану від РНК, а академік особистий лист із вибаченнями від Молотова та копію постанови РНК про догану Інгупову. Ніяк не обмежувалися закордонні поїздки вченого – він регулярно отримував багатомісячні відрядження. Серед емігрантів ходив такий жарт: «він усе життя провів у опозиції до уряду, але завжди на службовій квартирі».

Сам учений так відповів на лист свого старого друга В.В.Водовозова про можливість повернення на батьківщину: «Усе питання у зв'язках. Якщо у тебе є великі зв'язки серед комуністів-більшовиків, можеш їхати – якщо немає, краще сиди на місці»³⁶.

Роблячи загальні висновки, можна виокремити два основних періоди із виразно специфічною політикою радянсько-більшовицького керівництва щодо фінансово-матеріального забезпечення українських науковців у міжвоєнний період.

Перший охоплює проміжок часу від революції і подій громадянської війни до середини 20-х років. На цьому етапі більшовицьке керівництво на чолі з Леніним прагматично розуміло важливість науки як соціального інституту і необхідність залучення на свій бік корпорації вчених. Не дивлячись на негативізм і спротив рядових більшовиків, було зроблено багато для збереження (відновлення) наукових кадрів. Цьому, зокрема, слугувала ціла низка розпоряджень, які створювали особливий режим для науковців та членів їх родин. Звичайно, гідним життя учених у цей час назвати не можна, але з урахуванням тодішньої важкої економічної ситуації слід оцінити політику радянського уряду як відносно ефективну. Було збережено основний склад наукових кадрів і створено певні засади для подальшого залучення на бік нової влади вчених і спеціалістів.

У другій половині 20-х – 30-х рр. акценти відчутно змінюються. Економічна криза відходить у минуле, і наука у цілому починає фінансуватися набагато краще, але при цьому підвищення зарплатні та створення належних умов життя вчених не стають пріоритетним завданням владних структур. Сучасники відзначають, що рівень життя вчених мало змінився, хоча в абсолютних цифрах, безумовно, забезпечувалася більш висока заробітна плата. У реальному ж житті практично усі підвищення зарплат зводилися нанівець зростанням цін та інфляцією – явною та прихованою.

Досягнутий рівень соціального забезпечення і зарплатні вчених сприймався владою як «задовільний», а загальне скрутне становище науковців використовувалося як засіб маніпулювання академічним співтовариством. Відносно висока зарплатня та створення особливо сприятливих умов для життя та праці протягом всього міжвоєнного періоду слугували радянській владі і більшовицькому керівництву для залучення на свій бік видатних науковців, і не в останню чергу, заради формування відповідного іміджу «країни рад» за кордоном.

¹ Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук. – К., 1993. – 414 с.

² Интеллигенция Советской Украины. – К., 1988. – 192 с.; Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період перебудови основ соціалізму. – К., 1985. – 190 с.

³ Организация советской науки в 1926–1932 гг. – Ленинград, 1974. – 407 с.; Организация советской науки в 1917–1925 гг. – Ленинград, 1968. – 414 с.

⁴ Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х–30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.; Едмонтон, 1992. – 174 с.

⁵ Парфиненко А.Ю. Штрихи к социальному портрету украинского студента 1920-х годов // Наука и просвещение. – 2003. – №1.

⁶ Сорокина М.Ю. Русская научная элита и советский тоталитаризм (очень субъективные заметки) // Личность и власть в истории России XIX–XX вв.: Материалы научной конференции. – Санкт-Петербург, 1997. – С.248–254; Ярошевский М.Г. Сталинизм и судьбы советской науки // Репрессированная наука. – Ленинград, 1991. – С.6–33.

⁷ Історія Національної академії наук України 1934–1937: Документи і матеріали. – К., 2003. – 828 с.; Історія Національної академії наук України 1929–1933: Документи і матеріали. – К., 1998. – 544 с.; Історія Національної академії наук України 1924–1928: Документи і матеріали. – К., 1998. – 761 с.

⁸ Организация советской науки в 1917–1925 гг. – Ленинград, 1968. – С.339–340.

⁹ Там же. – С.340–341; Беляев Е.А., Пышкова Н.С. Формирование и развитие сети научных учреждений СССР. – Москва, 1979. – С.55.

¹⁰ Беляев Е.А., Пышкова Н.С. Формирование и развитие сети научных учреждений СССР. – С.55.

¹¹ Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х–30-х років: соціальний портрет та історична доля. – С.84.

¹² Там само. – С.85.

- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Історія Національної академії наук України 1924–1928: Документи і матеріали. – К., 1998. – С.61–63.
- ¹⁵ Касьянов Г. Указ. праця. – С.90–91.
- ¹⁶ Парфиненко А.Ю. Указ. соч.
- ¹⁷ Ярошевский М.Г. Указ. соч. – С.6–33.
- ¹⁸ Полонська-Василенко Н.Д. Указ. праця. – С.84.
- ¹⁹ Історія Національної академії наук України 1924–1928: Документи і матеріали. – К., 1998. – С.230–232.
- ²⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5295. – Арк.37–41.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само.
- ²³ Там само. – Спр.6851. – Арк.15–22.
- ²⁴ Там само. – Спр.7092. – Арк.1–5.
- ²⁵ Там само. – Арк.14–19.
- ²⁶ Там само. – Арк.176.
- ²⁷ Там само. – Арк.31–39.
- ²⁸ Там само. – Арк.176.
- ²⁹ Там само. – Спр.6851. – Арк.15–22.
- ³⁰ Там само. – Спр.2922. – Арк.7.
- ³¹ Полонська-Василенко Н.Д. Указ. праця. – С.89.
- ³² Там само. – С.86–87.
- ³³ Организация советской науки в 1926–1932 гг. – Ленинград, 1974. – С.356–357.
- ³⁴ Полонська-Василенко Н.Д. Указ. праця. – С.84.
- ³⁵ Ярошевский М.Г. Указ. соч. – С.6–33.
- ³⁶ Сорокина М.Ю. Русская научная элита и советский тоталитаризм (очень субъективные заметки)... – С.248–254.

The article examines the principles, on which material welfare of Ukrainian scientists during the period from establishment of Soviet authority in Ukraine and till the beginning of the World War II was based. The author shows the most significant aspects related to scientists' socio-economical status and life standard.

С.О.Матвеев, Г.В.Музиченко*

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ОТТО ФОН БІСМАРКА І СУЧАСНІСТЬ

У статті розглянуто внутріполітичну обстановку в Німеччині 1880-х рр., коли з метою зниження рівня соціальної напруги політичний клас був змушений піти на запровадження соціального страхування. Соціальне законодавство, народжене шляхом пошуку компромісів і згоди між депутатами райхстагу і О. фон Бісмарком згодом стало взірцем відповідного законодавства чи не для всієї Європи. Також ідеться про те, в яких формах уроки історичного минулого актуалізуються у соціально-політичних реаліях сучасної Німеччини.

30 липня 2008 р. виповнилася 110-та річниця від дня смерті князя Отто фон Бісмарка. 10 років тому ювілей канцлера було відзначено численними публікаціями в Німеччині та за її межами¹. Ювілейні врочистості розтягнулися майже на десятиріччя. Може здатися дивним великий контраст між оцінками діяльності засновника ІІ райху сучасниками «залізного канцлера» наприкінці

* Матвеев Станіслав Олександрович – д-р економ. наук, професор, завідувач кафедри політології Одеського державного економічного університету; Музиченко Ганна Вячеславівна – канд. політ. наук, доцент кафедри політології Одеського державного економічного університету.